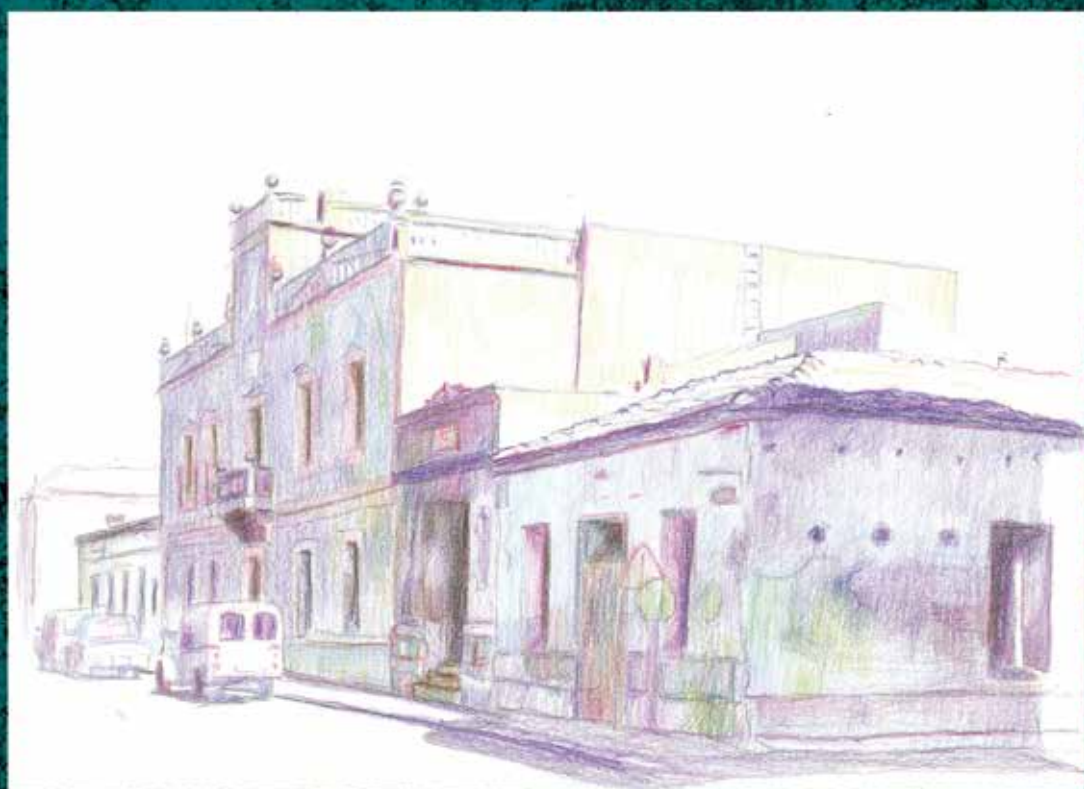

BALUARD

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

ANUARI • 2012

Guardamar del Segura

BALUARD

**Anuari de l'Institut d'Estudis
Guardamarencs**

3

País Valencià, hivern de 2013

COL·LABORADORS EN AQUEST NÚMERO

Jesús Aldegue Martínez. Llicenciat en Belles Arts.
Francesc Felip Aracil i Pérez. Doctor en Belles Arts, llicenciat en Geografia i Història.
Carmen Aranegui Gascó. Catedràtica d'arqueologia. Universitat de València.
Josep Candela i Queda. Professor de Ciències Naturals.
Daniel Climent i Giner. Professor de Ciències Naturals.
Antonio García Menárguez. Museu Arqueològic Municipal de Guardamar.
Carles Martín Cantarino. Professor d'ecologia. Universitat d'Alacant.
Martina Martínez López. Arxiu Històric Municipal d'Elx.
Joan-Lluís Monjo i Mascaró. Llicenciat en Filologia Catalana.
Jesús Pérez Picos. Doctor en Ciències Físiques
Antonio Jesús Puigcerver Viudes. Llicenciat en Història. Universitat d'Alacant.
José Viudes Amorós. Llicenciat en Història.

CONSELL DE REDACCIÓ

Juan Luis Álvarez Caravera
Francesc Felip Aracil i Pérez. Coordinador
Josep Xavier Carmona Rodríguez
Lola Pérez i Pérez
Miguel Serrano Cañizares

JUNTA DIRECTIVA DE L' INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

Josep Candela i Queda (president), Francesc Felip Aracil i Pérez (vicepresident)
José García Amorós (secretari), Josep Xavier Carmona González (tresorer).
Vocals: Clara Eugènia Martínez Teva, Antonio García Menárguez, José Pérez Pérez,
José Viudes Amorós, Begoña Movellán Queda, Guzmán Fernández García.

IL·LUSTRACIONS: Jesús Aldegue

Il·lustració de la coberta: antic Ajuntament de Guardamar

Disseny portada i contraportada: Enrique J. Matilla García

BALUARD. Anuari de l'Institut d'Estudis Guardamarencs, núm. 3

EDITA

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES
Carrer Sant Pere, 9, 2n. 03140 – Guardamar del Segura
institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

Dipòsit legal: A-590-2011. ISSN: 2174-5668

Imprimeix: Segarra Sánchez, SL Polígon Vizcarra, nau 4 - Ctra. Dolores km 1,800 - 03207 Elx

ÍNDIX

	Pàgina
Presentació	
Josep Candela i Quesada.....	5
Semblança de l'il·lustrador	
Francesc Aracil i Pérez.....	7
COL·LABORACIONS DE RECERCA	
La Dama de Guardamar y el conjunto de damas ibéricas	
Carmen Aranegui Gascó.....	11
El medi ambient de Guardamar i el seu entorn. La interacció històrica home-natura en la creació d'un ecosistema singular	
Carles Martín Cantarino.....	23
Las propiedades del marqués de Montealegre en Guardamar del Segura a través del archivo de su administrador	
Martina Martínez López.....	51
Contribució a l'estudi del patrimoni rondallístic de Guardamar	
Joan-Lluís Monjo i Mascaró.....	69
Guardamar durante la guerra de Sucesión española (1701-1715)	
Antonio Jesús Puigcerver Viudes.....	109
Crónica del puente de piedra de Guardamar (1772-1929)	
José Viudes Amorós.....	133
DIVULGACIÓ	
Costums populars relacionades amb les plantes	
Daniel Climent i Giner.....	169
El bosón de Higgs	
Jesús Pérez Ríos.....	181

NOTÍCIES. COMENTARIS. RESSENYES

Any 2012. Crònica sobre el 25é aniversari del descobriment de la Dama de Guardamar

Antonio García Menárguez..... 197

Activitats de l'Institut d'Estudis Guardamarenes

Josep Candela i Quesada..... 205

Com fer-se soci..... 211

Normes de presentació d'originals..... 213

EL MEDI AMBIENT DE GUARDAMAR I EL SEU ENTORN LA INTERACCIÓ HISTÒRICA HOME-NATURA EN LA CREACIÓ D'UN ECOSISTEMA SINGULAR

Carles MARTÍN CANTARINO
Institut Multidisciplinari per a l'Estudi del Medi "Ramon Margalef".
Universitat d'Alacant

RESUM

Els nostres espais naturals més valuosos, són també, en gran mesura, espais modificats pel ser humà, pels nostres avantpassats. Açò és bastant evident en les Dunes i en la Llacuna de La Mata. Però encara en major mesura en el tercer espai natural oficialment protegit del nostre terme, si bé poc conegut i apreciat, la Zona Humida nº 24, que cobreix una part de l'horta i el tram final del riu i que junt amb la Zona Humida nº 14, de sant Fulgenci, protegeix una part del que van ser les almarjals del terme històric de Guardamar, des de les quals es mantenia l'Albufera d'Elx, i que incloïen les pesqueres *de l'Augella*. Intentem mostrar com les successives modificacions d'este espai marjalenc, i especialment la seua transformació en un espai d'horta creuada per sèquies i assarbs, a raïl de la bonificació de l'època del cardenal Belluga, no ha causat una minva dels valors ecològics de la comarca. Ans al contrari: igual que èpoques passades, les aigües de la zona humida guardamarenca, gràcies al treball dels regants de la zona, continuen nodrint un dels sistemes de zones humides més valuosos d'Europa.

Paraules clau. Espais naturals, Sistema de Zones Humides del sud d'Alacant, regadiu, cardenal Belluga, riu Segura, Parc Natural del Fondo, Parc Natural de les Salines de Santa Pola, Guardamar.

RESUMEN

Nuestros espacios naturales más valiosos, son también, en gran medida, espacios modificados por el ser humano, por nuestros antepasados. Esto es bastante evidente en las Dunas y en la Laguna de Mata. Pero todavía en mayor medida en el tercer espacio natural oficialmente protegido de nuestro término, si bien poco conocido y apreciado, la Zona Húmeda nº 24, que cubre una parte de la huerta y el tramo final del río y que junto con la Zona Húmeda nº 14, de San Fulgencio, protege una parte del que fueron los marjales del término histórico de Guardamar, desde los cuales se mantenía la Albufera de Elche, y que incluían

las pesquerías de la *Augella*. Intentamos mostrar como las sucesivas modificaciones de este espacio de marjal, y especialmente su transformación en un espacio de huerta cruzada por acequias y azarbes, a causa de la bonificación de la época del cardenal Belluga, no ha causado una mengua de los valores ecológicos de la comarca. Más bien al contrario: igual que épocas pasadas, las aguas de la zona húmeda guardamarenca, gracias al trabajo de los regantes de la zona, continúan nutriendo uno de los sistemas de zonas húmedas más valiosos de Europa.

Palabras clave. Espacios naturales, Sistema de Zonas Húmedas del sur de Alicante, regadío, cardenal Belluga, río Segura, Parque Natural del Fondo, Parque Natural de las Salinas de Santa Pola, Guardamar.

ABSTRACT

Our most valuable natural areas are also largely modified spaces by humans along the time. This is quite evident in the Dunes and the Laguna de La Mata landscape, and even more in the third natural area officially protected in our municipality, although little known and appreciated, the so called Wetland No. 24. This area covers part of the orchard and the final stretch of the river and, together with Wetland No. 14, San Fulgencio, protects a portion of which were the marshes of Guardamar historical term, from which was supplied the Albufera de Elche, and fisheries including the Augella. We try to show how the successive modifications of this marsh space, and especially its transformation into a garden space crossed by canals and ditches, because of the bonus at the time of Cardinal Belluga, has not caused a decline of the ecological values of the region. Quite the contrary: as the past, the waters from the Guardamar wet, thanks to the work of the irrigators in the area, continue nurturing one of the most valuable wetlands systems in Europe.

Keywords: Natural areas, Wetlands System in southern Alicante, irrigation, Cardinal Belluga, Segura River Natural Park Fondo, Natural Park of Las Salinas de Santa Pola, Guardamar.

PRESENTACIÓ

He d'agrair sincerament la invitació de l'Institut d'Estudis Guardamarencs a donar a la conferència de presentació del primer número de *Baluard* sota el títol, tan genèric, però tan suggestiu (i tan comprometedor): "El medi ambient de Guardamar i el seu entorn". L'amplitud del tema m'obligà a trobar una base per a abordar-lo, i em va parèixer apropiat buscar-la en el tema del nostre article publicat en eixe mateix número¹. De retruc, això em permetia situar el tema de l'article, un tant específic i tècnic, si es vol, en un marc conceptual més ampli en què poder trobar-li un sentit no tan especialitzat i més atractiu, i, si fora possible, fins i tot extraure'n possibles ensenyaments pràctics. Perquè això, trobar ensenyaments pràctics, o almenys un cert interès general, públic, a allò que s'investiga i es publica em pareix obligació de tota recerca.

---

¹ MARTÍN CANTARINO i VÁZQUEZ TORRES, 2011, "La malacofauna del jaciment arqueològic del Moncaio, Guardamar (període islàmic i romà): noves aportacions a la reconstrucció paleoambiental del paisatge guardamarenc", *Baluard, Anuari de l'Institut d'Estudis Guardamarencs*, 1, 2010, p. 29-44.

L'article presentava un estudi de les restes malacològiques, és a dir, de mol·luscs (closques de caragols i petxines) trobades en el jaciment romà i musulmà anomenat del Montcaio, en la zona dunar al sud del poble². Vist que cada espècie de mol·lusc té uns necessitats ecològiques concretes, la fauna trobada podia donar-nos informació sobre quin tipus d'ambient envoltava el jaciment en les èpoques en què va ser ocupat. I com que disposem de materials d'altres jaciments propers, de diverses èpoques, un estudi comparatiu podria proporcionar indicis sobre l'evolució històrica del territori.

Aquest tipus de treball té un interès especial a Guardamar perquè sabem que el nostre territori ha variat molt al llarg dels últims mil·lenis, tot i que no en coneixem tots els detalls o dates concretes³. Sabem, sí, que en un origen remot, el nostre territori, ara dominat per dunes a la costa i camps de cultiu a l'interior, no era més que mar: una part d'un gran golf o badia marina d'escassa profunditat que s'endinsava cap a ponent des del cap de Santa Pola fins Guardamar, deixant enmig el Molar com una illa, i que arribava fins Callosa i Albaterra. Llavors el Segura desembocava en la mar quasi al peu de la serra d'Oriola, mentre el Vinalopó ho feia al nord de la badia, no massa lluny de la localització actual d'Elx. En la vora sud, i a l'entrada del golf, el solar de Guardamar era un cap rocós enfrontat a l'illa del Molar.

Al llarg dels segles, l'aportació contínua de sediments per part de rius i barrancs va anar reblint la badia i reduint la superfície ocupada per les aigües. Amb els sediments també es formaren barres arenoses litorals (restingues) que van anar tancant parcialment el golf front a la mar, tot creant, a la part interna, espais marjalencs i albuferes de transició entre l'àmbit terrestre-fluvial i marí en les quals desembocaven el Segura i el Vinalopó.

Els resultats del nostre estudi arqueomalològic mostraven, en efecte, com la fauna de mol·luscs de la zona ha anat canviant molt al llarg dels temps, símptoma que l'ambient també ha canviat molt. En concret, i simplificant, l'absència d'espècies pròpies de medis arenosos o fluvials en els registres més antics, junt a altres detalls, indueixen a pensar que tan sols a partir de l'aparició d'estes espècies a l'època musulmana (segles X-XI), podria el riu estar present a les rodalies de Guardamar i existir camps dunars d'un cert relleu (però no tan imposants com els actuals). Així, doncs, i tal com es deia a l'inici del nostre article, els dos trets naturals pels quals Guardamar és conegut pertot, i pels quals els propis guardamarencs identifiquen el seu solar, és a dir, posseir un camp dunar notable i ser el lloc on desemboca el riu Segura, són elements bastant recents del seu paisatge. Ni els fenicis ni els ibers ni els romans que hi van viure els coneixien.

---

² Sobre els aspectes arqueològics d'aquest jaciment, vegeu GARCIA MENÁRGUEZ, A., "Informe preliminar sobre las excavaciones realizadas en el yacimiento del Moncaio", *Revista de Moros y Cristianos*, Guardamar, 2004, p. 93-96; *idem*: "Dades preliminars sobre la ràpita andalusí del Moncaio (Guardamar)", *La Rella*, 19, 2006, p. 227-245; i *idem*: "Arqueología islámica en Guardamar. Nuevas aportaciones", en *Guardamar del Segura. Arqueología y museo*. MARQ-Diputació Provincial d'Alacant-Ajuntament de Guardamar, 2010.

³ Aquest procés d'evolució paleoambiental del Sinus Ilicitanus ha estat tractat en moltes ocasions. Per exemple SEVA ROMÁN, E., MARTÍN CANTARINO, C., MARTÍNEZ PÉREZ, J.E., PASTOR LÓPEZ, A., "Les relations entre les changements des paysages du bassin du fleuve Segura et les écosystèmes dunaires de son embouchure", en SCAPINI, F. (ed.): *The Mediterranean coastal areas from watershed to the sea: interactions and changes*, Firenze University Press, Florència, 2006, p. 31-42. Una revisió recent en FERRER GARCÍA, C., "El medio físico de la Vega Baja y el litoral de Guardamar: la génesis cultural de un paisaje" en *Guardamar del Segura. Arqueología y museo*. 2010, p. 32-45

Destaquem açò perquè, potser, el pes de la història en la Natura se'ns fa més visible quan ens adonem que elements *naturals* com aquests, sentits com a ineludiblement lligats a un àmbit concret, fins i tot a la imatge més representativa d'un lloc, han tingut un origen en el temps, i relativament recent. Per força, això ens ha de dur a meditar sobre què vol dir *natural* a les nostres terres.

Doncs bé: el marc conceptual més ampli i significatiu en què, com dèiem al principi, volíem inscriure el nostre estudi arqueomalacològic és, precisament, el de la historicitat dels espais *naturals*, el fet que aquests revelen, en la seua estructura i funcionalisme, les empremtes de les diferents fases històriques que han travessat. Però voldríem mostrar que la Natura és històrica no tan sols perquè canvia per factors naturals, com els que hem vist parlant adés de l'evolució d'eixe golf del *Sinus Ilicitanus*, sinó també perquè ve lligada als esdeveniments històrics de les societats humanes que hi viuen i actuen.

Tot açò és més important del que pareix, en aquests temps en què el conservacionisme de la Natura, almenys a nivell declaratiu, polític, ha atés una força notable, que afecta molts aspectes de la nostra vida quotidiana. Perquè resulta que el conservacionisme ve dominat no rarament pel prejudici de considerar la Natura com *a-històrica*, és a dir, independent dels esdeveniments humans; que, en tot cas, la seua *història humana* és la de degradació, en major o menor grau, dels valors primigenis que contenia. És a dir: sovint es pensa que si un ecosistema té història de transformacions humanes, ja no és *natural*. D'aquí que conservar la *Natura* vulga dir, per a molts, triar els trossos de territori més rics biològicament, suposadament els menys alterats, i protegir-los el més possible de qualsevol interferència humana.

Doncs no: la nostra Natura, la nostra biodiversitat és històrica, en el sentit que ha estat construïda pels humans al llarg dels segles. I si se'ns permet, presentarem ja la idea clau d'aquest treball: els llocs amb valors naturals més notables no són sempre els menys alterats: a voltes són els més transformats antròpicament i més depenents del manteniment de l'acció humana, i oblidar-ho pot conduir a greus errors de gestió. En això se segueix l'actual línia de recerca anomenada "Historical Ecology"⁴

Resulta que el territori guardamarenc, per ser un espai relativament recent, on la història, podem dir, *s'hi veu* (la geològica i la humana), i també per les amenaces que afronten els seus valors ambientals, ens forneix un exemple reeixit, fins i tot molt didàctic, de com els valors *naturals* poden estar fortament vinculats a la historicitat dels eco-sistemes, i dels riscos d'oblidar aquesta historicitat a l'hora d'actuar en el present. Així doncs, anem a parlar d'història, fins i tot remota, però també de necessitats de present i (voldríem pensar) de potencialitats de futur, de possibles (o necessàries) visions estratègiques. Com diu l'ecòleg Stephen T. Jackson, la comprensió del passat dels ecosistemes és vital tant per a explicar el present com per a preveure el futur en els nostres condicionants actuals, per exemple en el marc europeu, és a dir per a una "gestió ambiental" (i per tant, socio-econòmica) digna d'eixe nom⁵.

---

⁴ Una referència clau d'esta línia de recerca pot ser: BALLÉE, William, "The research program of Historical Ecology", *Annual Review of Anthropology*, 35, 2006, p. 75-98.

⁵ JACKSON, S.T., "Looking forward from the past: history, ecology, and conservation", *Frontiers in Ecology*, 2007, The Ecological Society of America.

ELS ESPAIS PROTEGITS ACTUALS DEL TERME DE GUARDAMAR I EL VALOR DE L'HORTA

I ara tornem al present, als valors ambientals actuals del territori, a la nostra *Natura*. I com que el concepte de *Natura* actual ve associat al de espais naturals protegits (parcs naturals i similars), és a dir a les illes de *Natura* d'un territori, haurem de recordar que al terme de Guardamar tenim ni més ni menys que tres espais naturals protegits.

Primerament, i òbviament, tenim les dunes. Les dunes de Guardamar són Lloc d'Interès Comunitari (LIC) i, per tant, formen part de la Xarxa 2000 europea, és a dir, la seua protecció es deu a allò establert en la Directiva *Hàbitats* de la C.E.⁶ Però destaquem que les dunes han merescut aquesta protecció en bona part per incloure un dels hàbitats considerats *prioritaris* per l'esmentada Directiva europea: les pinades de *Pinus pinea* (pi ver o donzell). I com sabem bé, aquestes pinades van ser introduïdes per l'acció humana, gràcies al Pla de Repoblació de l'enginyer Mira (i l'esforç, no ho oblidem, de tants guardamarencs que hi van treballar) a partir d'inicis ja del segle XX.

En segon lloc, tenim el Parc Natural de les Llacunes de la Mata i Torrevella, també LIC i ZEPA, és a dir, part de la Xarxa Natural 2000 europea. Tot i que un representant de l'Ajuntament de Guardamar forma part de la Junta Rectora del Parc, fa la impressió que els guardamarencs no se senten massa vinculats a aquest valuós ecosistema, potser perquè tan sols una mínima part de la seua extensió correspon al terme de Guardamar⁷ i el protagonisme obvi correspon a Torrevella. Una visió històrica, però, ens obligaria a prestar-li més atenció. Recordem que la llacuna de la Mata, l'única amb producció important de sal fins el segle XVIII, històricament s'ha anomenat "salines o albufera de Guardamar" (front a la "d'Oriola" que era la de Torrevella); de fet, sempre ha pertangut al terme guardamarenc (el qual arribava fins la crestellera del Xaparral i Cap Cerver) i sols el 1953 va ser incorporada al de Torrevella⁸.

Però l'aspecte històric que ara ens interessa destacar és que, de nou, les seues característiques ecològiques actuals, les que el fan mereixedor de estar protegit com a Parc Natural i de la Xarxa Natura 2000 europea, provenen d'intervencions antròpiques recents lligades a l'extracció salinera. En efecte, tan sols amb l'apertura del *Sequió de La Mata*, que comunica la llacuna amb la mar⁹, i a la de l'altre sequió que la comunica amb la llacuna de Torrevella, entre 1926 i 1928, la llacuna de La Mata adquireix el règim hidrològic actual, ben diferent del que havia tingut. Abans, la llacuna quedava transformada en un saladar durant l'estiu, seca o amb molt poca aigua (d'aquí la facilitat per l'extracció de la sal). L'esplendor de la llacuna que ara veiem, amb el seu imposant poblament d'ocells aquàtics, és en bona mesura, podem dir, un invent del segle XX.

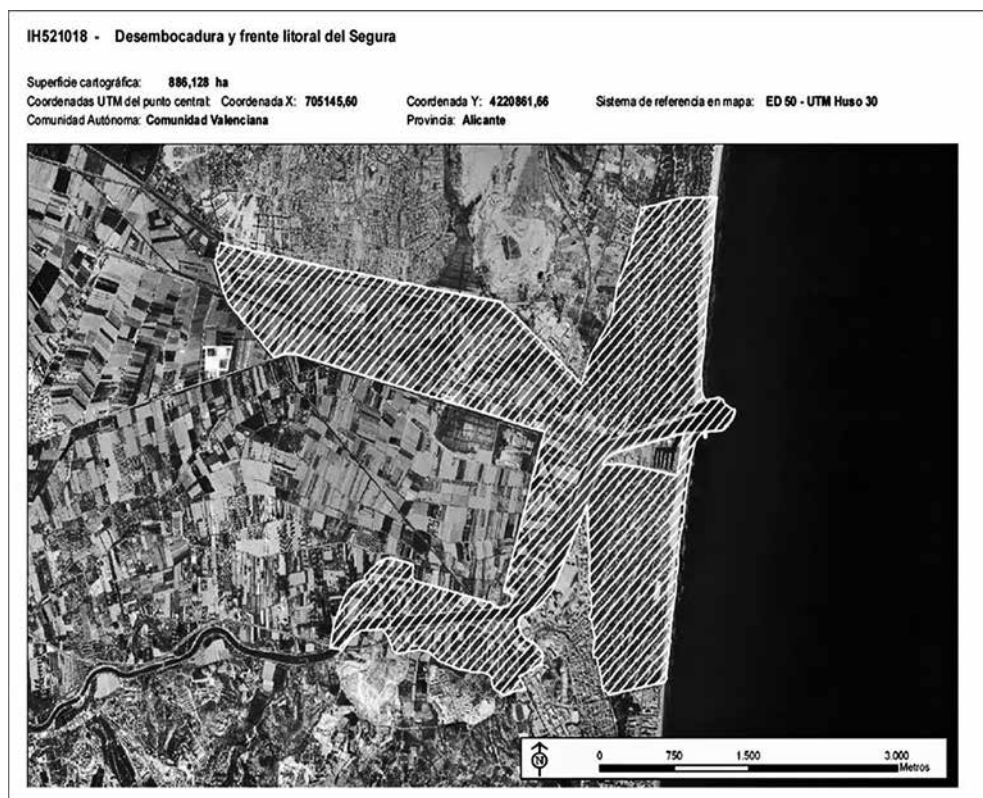
⁶ Vegeu al respecte l'article de GIMÉNEZ FERRER (2010) publicat al nº 1 de *Baluard*.

⁷ Guardamar té 110 Ha del seu terme incloses al Parc Natural, la qual cosa representa menys del 0,3 % de la superfície d'aquest.

⁸ Per mencionar tan sols un detall, direm que el comptable o tenedor dels llibres de comptes de la salina de La Mata tenia l'obligació de residir a Guardamar (Arxiu Corona d'Aragó, document de l'any 1661)

⁹ Aquest sequió, a més, delimita, si fa no fa, l'extrem meridional del terme de Guardamar en la part litoral.

I tenim en tercer lloc, la Zona Humida del Catàleg Valencià de Zones Humides n° 24 anomenada “Desembocadura i front litoral del Segura”.¹⁰ Aquesta *Zona Humida* cobreix hàbitats molt diferents: el tram guardamarenc del riu, les dunes situades al nord del poble i una part de l’horta de Guardamar i de Sant Fulgenci i les seues sèquies i assarbs. En realitat, és continuació natural de la n° 14 del Catàleg, anomenada “Fondo d’Amorós”, la qual, però, a més d’aquest *pantanet*, inclou també una bona part de l’horta immediata de sant Fulgenci i les seues assarbs.

Figura 1: l’àmbit de la Zona Humida n° 24 (Desembocadura i front litoral del Segura), segons la fitxa oficial de la Generalitat Valenciana, que cobreix, entre altres ambients, bona part de l’antiga almarjal de l’Augella guardamarenc.

Centrarem el nostre discurs en aquest espai protegit, la “Zona Humida n° 24”, perquè ens sembla el menys conegut i, per tant, el menys apreciat en allò que val. Certament, la indefinició de la figura de Zona Humida, tal com ve expressada en la Llei 11/94, de la Generalitat, que regeix els espais naturals protegits valencians, no ajuda massa a donar-li un *status* socialment reconeixible. A banda, les agressions paisatgístiques que ha sofert en

¹⁰ Incloua també, per això, en el Catàleg Nacional de Zones Humides de l’Estat Espanyol.

les últimes dècades, tot i la seua teòrica protecció, han desvirtuat bastant la seua imatge. I sobretot, existeix una inveterada tendència a no considerar els agro-ecosistemes com a espais de valor ecològic, com a *Natura*¹¹. Tot sumat, dubtem que la majoria de guardamarencs ni tan sols conega que una part de la zona d'horta del terme siga espai natural protegit, i menys encara, que mereixca ser-ho.

Parlarem, doncs, del sistema hídic de l'Horta com a valor natural, a través d'un llarg (i pensem que apassionant) relat històric. I vist que parlem d'història, advertim que quan ací citem el territori històric de Guardamar, ens referim a aquell que la vila guardamarenca va regir en el passat, i que, a més del de Guardamar, incloïa els termes municipals actuals de Sant Fulgenci, Rojals, Formentera i Benijòfer.

QUÈ ENS ENSENYEN SOBRE L'ECOLOGIA DE LA ZONA ELS PRIMERS TESTIMONIS HISTÒRICS ESCRITS

Tot espai mediterrani, té uns certs documents històrics de referència, que resulten quasi de cita obligada en qualsevol anàlisi del territori i dels seus elements ambientals, i que els autors citen una i altra volta. En el nostre cas, hi ha des dels remots textos antics dels romans Plini el Vell i Avià sobre el *Sinus Ilicitanus*¹² fins les observacions de Cavanilles al segle XVIII. Però el primer document directament biològic resulta, a més, d'un nivell cultural notable, vist que prové d'un dels primers grans clàssics de la llengua castellana, don Juan Manuel (1282-1348), fill de l'infant de Castella don Manuel, i per tant nebot del rei Alfons X el Savi, conqueridor de la nostra zona als musulmans quan era príncep. Don Manuel va ser el primer senyor cristià de la nostra comarca després de la conquesta. I el fill, el nostre don Juan, va heretar breument el senyoriu a la mort de son pare fins el moment que el territori passà al Regne de València, amb Alacant i Oriola, com a resultat de la Sentència de Torrellas de 1304.

Don Juan Manuel va escriure vora 1325, quan havia superat la quarentena d'anys, el *Libro de la Caça*, on inclou els seus records cinegètics, bona part dels quals, és clar, transcorregueren durant la seua joventut en els dominis familiars. I així, en un fragment bastant citat, ens parla, de segur amb coneixement directe, personal, emotiu, de:

las lagunas et almarjales de los barcos, et de Caral, et de Almurady, et de Ladaya, et de los cabezuelos que dizen de Don Manuel, et en el acequia que don Manuel mandó facer. Et en Albadera, en estos lugares dichos, hay muchas garzas et muchos vitores, mas son muy graves de tomar con falcones. Et a las oriellas destes almarjales contra Crivillén a las veces falla hombre ánades en lugares que las puede cazar con falcones. Et en este campo hay muchas grúas, et buen lugar para las cazar.

---

¹¹ CANDELA I QUESADA, J., GIRONA RODRÍGUEZ, J. F., NAVARRO I GARCIA, M.J., "Detecció de preconceptes sobre el paisatge i de coneixements de l'entorn pròxim", *La Rella*, 17, 2004, p. 169-192; CANDELA I QUESADA, J., MARTÍN CANTARINO, C., NAVARRO I GARCIA, M.J., GIRONA RODRÍGUEZ, J. F., AMAT, A., "L'educació ambiental com *stakeholder* en espais protegits. Anàlisi de potencialitats i deficiències al Parc Natural del Fondo dins del projecte WADI", *La Rella*, 20, 2007, p.75-88.

¹² Vegeu Seva Roman *et al*, *op. cit.*

El text s'ha citat sovint com a testimoni preciós de l'antiga riquesa ornitològica de la zona, i no rarament amb un to de lament per la pèrdua d'aquesta extensa zona marjalenca, de la qual (se'ns diu), a causa de les transformacions humanes, tan sols queden com a restes els actuals parcs naturals del Fondo i de les Salines de Santa Pola. És una visió un tant simplista, perquè en el text hi ha molt més.

Comencem fixant-nos en la toponímia. Hi figuren molts topònims que ens són fàcilment reconeixibles: *Caral* (Catral), *Almurady* (Almoradí), *Albadera* (Albatera), *Ladaia* (la Daia), *Crivillén* (Crevillent), *los Cabezuelos que dizen de don Manuel* (els cabeços d'Albatera o, ara, de San Isidro). Amb tot...no hi apareix Guardamar. O sí?

Doncs bé: Guardamar no hi figura textualment, però, el seu territori hi és present, i a més ho és d'una manera que ens pot servir per a comprendre millor el funcionament històric del nostre eco-sistema, com veurem.

Abans, hem d'atendre a una altra curiositat del text. Fixem-nos-hi: tots els llocs que don Juan menciona per la riquesa de la seua caça (de la seua fauna ornítica diríem hui) són "lagunas et almarjales" o "cabeços", és a dir, espais *naturals*: els de Catral, d'Almoradí, de la Daia, i els que *estan contra Crivillen*, o els *cabeços de don Manuel*. Això sembla prou normal. Però hi ha un detall un tant paradòxic: s'hi menciona una sèquia, és a dir, un element antròpic, "*el acequia que don Manuel* (recordem: son pare) *mandó hacer*": ¿pot una sèquia ser un lloc important per a la caça, és a dir, sostenir poblacions importants de "garzas" o "vitores"¹³ o d'altres ocells aquàtics, o en general, i com diríem hui en dia, tenir un alt valor ecològic?.

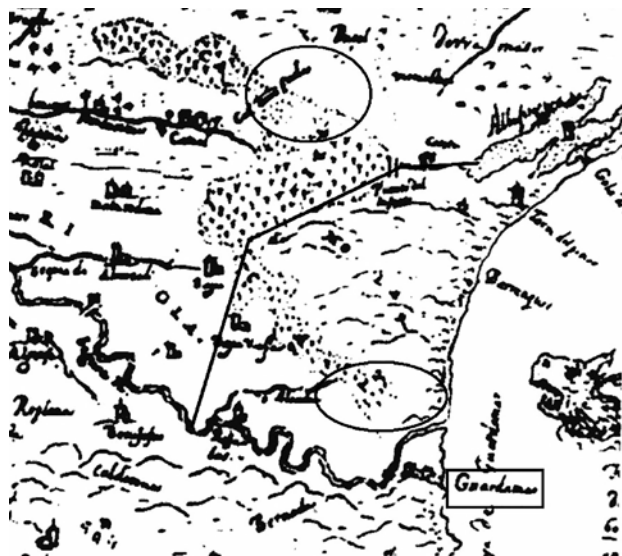
Figura 2: l'assarb Ampla dels Carrissals d'Elx, es pot considerar en una certa manera com la successora d'aquella assarb de l'Infant don Manuel, o de la Reina, que permeté mantenir l'albufera d'Elx, gràcies a les aportacions del riu Segura.

---

¹³ Es tracta del *Botaurus stellaris*, en valencià "bitor", o, localment, sovint, "avitors", i en castellà "avetoro".

Convé precisar, doncs, què era eixa *acequia*. Remarquem primerament que la denominació del lloc no era un record filial merament personal, ja que una documentació arxivística relativament abundant recull el topònim, i ens indica, doncs, que era un element geogràfic important i conegut. Així, i per citar-ne només un exemple, en un document de l'Arxiu d'Elx de 1375 ens trobem de nou amb "el açarp o cequia de'en Manuel". Però més il·lustratiu encara és un document oriolà del 1407 on se'ns diu, segons l'anotació de mossen Bellot, que "antiguamente se hizo una acequia nombrada de don Manuel, que tomaba agua del río y discurriendo por las albuferas de Guardamar, Orihuela y Daya, desaguaba en la Albufera de Elche"¹⁴.

Ja no pot semblar tan estrany, doncs, que hi haguera una rica avifauna, vist que quan se'ns parla d'aquesta sèquia s'està al·ludint a les almarjals ("albuferes") que travessava i que, des del tram final del Segura a Guardamar, i per la Daia i el terme (aleshores) d'Oriola, anaven cap al nord fins el terme d'Elx. I, com sabem per altra documentació arxivística, esta sèquia o assarb tenia la seua presa o assut de derivació al riu uns centenars de metres aigües amunt de Rojals i, per tant, en terme històric de Guardamar. Així, que don Juan Manuel, en parlar de la sèquia o assarb de son pare, està parlant també de l'antic terme de Guardamar i les seues almarjals.

Figura 3: El Mapa de la Governació d'Oriola (finals segle XVII), és l'única representació cartogràfica d'un cert detall que es conserva de les almarjals del Baix Segura, i per tant de les pesqueres de l'Augella de Guardamar, ans de les actuacions de Belluga. Dissortadament, no en conservem l'original, sinó tan sols una pobra reproducció a l'obra de Castañeda i Alcover "*Relaciones geográficas, ...*" de 1920-1924. El cercle inferior marca l'àmbit de l'Augella; el superior, l'àmbit actual del Parc Natural del Fondo, nodrit ara amb les mateixes aigües que abans nodrien l'Augella. Les línies rectes que van del Segura fins l'albufera d'Elx (actual P.N. de les Salines de Santa Pola), representa el curs de l'assarb de l'Infant don Manuel.

¹⁴ *Anales de Orihuela*, de Mosén Pedro BELLOT, (ed. de Juan Torres Fontes, Real Academia Alfonso X El Sabio de Murcia – Inst. J. Gil Albert de la Diputació d'Alacant, Múrcia).

Però hi ha una pregunta més, i pensem que molt rellevant: perquè don Manuel va fer eixa assarb o sèquia que, com diu el text anterior, no servia en principi per drenar camps, o per regar, sinó que prenia aigua del Segura i l'abocava, sense més, a l'Albufera d'Elx, després de recórrer una desena de quilòmetres de marjals? Ací és on hem de referir-nos a eixa història de l'evolució del *Sinus Ilicitanus* que hem vist adés.

Tornem a recordar que l'evolució natural del golf havia creat un espai marjalenc separat parcialment de la mar per barres arenoses, i alimentat per les aigües fluvials, sobretot del Segura, ja que el Vinalopó té en comparació un cabal molt escàs (i, a més, intensament desviat per al regadiu aigües amunt). La presència de l'antiga illa del Molar dividia aquest gran espai marjalenc en dos braços: un al nord i l'altre al sud.

Però, i com sabien ben bé els antics, els sediments també aportats pel riu anaven creant un desnivell molt lleuger entre els dos braços que feia fluir preferentment les aigües cap al sud del Molar, cap a Guardamar, en comptes de fluir cap al nord de la serra, o siga, cap a l'Albufera d'Elx. “El carrizal de Guardamar al de Elche sólo ai de diferencia que las avenidas del río an ocasionado más corriente acia el río de Segura que a la parte del puente de las Motas”¹⁵. En la part nord, a més, l'aportació de sediments pel Vinalopó creava una llengua de terra transversal en direcció al Molar que anava aïllant progressivament la part litoral d'eixe braç (l'Albufera d'Elx pròpiament dita¹⁶) de la resta d'almarjals, tot dificultant encara més l'arribada d'aigua del Segura.

L'evolució natural, doncs, en llevar a la part nord de l'antic golf el principal abastiment d'aigua dolça, conduïa, abans o després, a la desaparició de l'Albufera d'Elx com a ecosistema humit de transició¹⁷. I això ho sabien bé els antics il·licitans, els quals també eren conscients que aquesta evolució natural no els era gens desitjable, ja que obtenien grans guanys amb l'explotació dels rics recursos piscícoles de l'Albufera, recursos fets possibles, precisament (com en general en els ecosistemes albuferencs, que estan entre els més productius del món) per la confluència d'aigües dolces amb les marines.

Per aquesta raó, l'infant don Manuel (i al llarg dels segles, tots els seus successors com a senyors d'Elx) s'obstinà en mantenir el règim hidrològic i ecològic de l'albufera, el seu caràcter albuferenc, de transició continental-marí, en contra de la tendència natural del sistema. Com? Doncs mitjançant una obra d'enginyeria que permetera que el Segura (o almenys una part de les seues aigües) continuara arribant al nord del Molar. I eixa era la funció de “el acequia que don Manuel mandó facer”, que duia aigües des del Segura a l'Albufera i sense la qual aquesta haguera desaparegut, com sabien bé els antics¹⁸.

---

¹⁵ És a dir: més corrent cap a la Gola de Guardamar que a la part dels Carrissals d'Elx cap a l'Albufera, ja que el Pont de la Mota el podem situar, si fa no fa, en l'actual carretera d'Elx a Dolors, a l'altura en què travessa la zona de Carrissals. Era, doncs, l'entrada a l'Albufera d'Elx.

¹⁶ En el present article, quan parlem de l'*Albufera d'Elx* ens referim a allò que es coneixia com a tal històricament, i reflecteix la documentació, és a dir, l'àmbit de les actuals salines de Santa Pola, i no al conjunt del golf marí del *Sinus Ilicitanus*, com fan sovint altres autors.

¹⁷ I per tant, com és normal en aquest tipus d'ecosistemes litorals, amb una elevada productivitat ecològica.

¹⁸ Així ens ho mostra, entre d'altres, un document de l'Arxiu Històric Municipal d'Elx datat el 1456 en què l'arrendador de l'Albufera clama al Consell que l'albufera “se será seqada” “perquè la dita azarp no era scurada”, és a dir, no

O siga que gràcies a una sèquia o assarb, a una infraestructura hidràulica mantinguda per l'esforç humà al llarg dels segles, ens ha pervingut, contra les tendències naturals, una zona humida ara considerada espai *natural* d'importància mundial¹⁹.

LES ASSARBS: ELEMENT FONAMENTAL EN LA HIDROLOGIA DE LES NOSTRES ZONES HUMIDES

Com hem dit, “*el acequia que don Manuel mandó hacer*” també apareix qualificada com a *assarb* en la documentació antiga. No deixa de ser interessant que una altra de les primeres aparicions a la nostra documentació històrica del terme *assarb* el lligue igualment amb la riquesa faunística, en este cas no de cacera, que era allò que interessava més a don Juan Manuel, però sí de pesquera. En un pergami de 1382 conservat a l'Arxiu Històric de Guardamar²⁰ el rei Pere IV “el Cerimoniós” parla de “quadam açarp sive pesqueria vulgariis nuncupata de la Augella et termino loci predicti de Guardamar situata”²¹. Per altra documentació sabem que aquesta assarb també es deia “del Consell”, que sobretot s’hi pescaven anguiles i que era un conducte pel qual desaiaguaven les almarjals de Guardamar en el riu Segura.

No ens podem ara estendre sobre aquestes antigues almarjals guardamarenques *de l'Augella* i les seues pesqueres d'anguiles²², les quals mereixerien que se’ls dedique un estudi aprofundit, ja que van ser una font d’ingressos importants per a Guardamar. Del text anterior, com del de don Juan Manuel, i els altres sobre la sèquia o *açarp* d’en Manuel, hem de retenir ara sobretot eixa vinculació, ja des dels primers documents històrics que conservem, entre valors naturals i infraestructures hidràuliques, en concret les *assarbs*.

El terme *açarp*, o *assarb* (que és com ara sol figurar en els diccionaris), o, en castellà de la zona, *azarbe*, és, de fet, un terme molt nostre²³. Al domini lingüístic català es pot considerar quasi una paraula exclusiva del Baix Vinalopó, i ho és per la vinculació hídrica de la comarca al regadiu del Segura²⁴. Prové directament de l'àrab *as-sarb*, canal de drenatge. I efectivament, front a una sèquia, que és un conducte d’aigües per al reg, el mot *assarb* s’aplica a conductes la funció dels quals, *en principi*, és conduir aigües sobrants i abocar-les fora. Subratllem *en*

---

s’estava curant com cal, de manera “*que no collia aygua per aquella a la dita albufera*”. A la qual cosa, òbviament, respon el Consell ordenant que es monde i cure l’assarb “segons forma acostumada”

¹⁹ Recordem que el Parc Natural de les Salines de Santa Pola és lloc acollit al Conveni mundial de Ramsar, a més de L.I.C. i Z.E.P.A. i per tant, està inclòs en la Xarxa Natura 2000 de la Comunitat Europea.

²⁰ Reproduït en MARTÍNEZ TEVA, Clara, “Pergamins de l’Arxiu Municipal de Guardamar”, Monogràfic de *Baluard. Anuari de l’Institut d’Estudis Guardamarencs*, 2011.

²¹ O siga: “una certa assarb o pesqueria anomenada vulgarment *de l’Augella*, i situada en el terme del lloc dit de Guardamar”.

²² Evidentment, són les responsables de l’actual topònim “les Pesqueres”, aplicat a la zona situada al nord de la gola del Segura i litoral immediat, la zona on estava eixa assarb de l’Augella.

²³ És molt apropiat, doncs, que el suplement cultural de la Revista de Moros i Cristians de Guardamar s’haja anomenat “Azarbe”. Ha sigut molt utilitzat també com a nom de revistes i iniciatives culturals a Múrcia. Prova del caràcter identitari que se li percep a les terres lligades al Segura.

²⁴ Un estudi lingüístic d’estes interessants termes, tan importants per a comprendre la nostra ecologia, és el de Germà COLOM “Azarbe y assarp”, en *Español y catalán: juntos y en contraste*, ed. Ariel. Barcelona, 1989.

principi, perquè no rarament una assarab es pot usar també per al reg. Però per a entendre açò cabalment hem de recordar com funciona el sistema hídric de l'Horta del Segura.

El regadiu del Segura ve condicionat per l'escassa altitud de les seues terres sobre el nivell del mar i la planor i impermeabilitat del terreny, encaixat a més entre àrees més altes. Diguem-ne que l'aigua que hi entra té tendència a embassar-se. Així, per tal de garantir el cultiu, ha d'haver, a més d'un sistema de canals que duga l'aigua de reg (*aigües vives*) des del riu fins els camps, un sistema paral·lel d'aqüeductes que n'extraga les sobrants, les aigües que ja han irrigat el camp (*aigües mortes*). D'aquesta manera, una complexa xarxa d'irrigació s'estén des dels assuts del riu fins els camps, a través de (de major a menor) sèquies, arroves o braçals i regadores; i una altra, no menys complexa, retira dels camps l'excés d'humitat, des d'escorredors, a assarbetes i assarbs.

El sistema, doncs, produeix *outputs* hídrics que, en una situació de clima semiàrid i fretura hídrica com la nostra, no poden deixar de ser aprofitats sempre que es puga. Així, les sobrants i drenatges d'una comunitat de regants, acumulades en les assarbs majors, poden ser reaprofitats per al reg en la comunitat situada més avall. Les *aigües mortes*, doncs, tornen a ser *vives*. Fins i tot hem de parar esment que, en bona mesura, el riu funciona com una assarab més, ja que el seu cabal en els trams inferiors pot contenir una bona proporció, a voltes majoritària, i fins i tot exclusiva²⁵, d'aigües ja usades (*aigües mortes*) abocades per assarbs. Així, des de la Contraparada de Múrcia, les aigües del Segura poden ser re-aprofitades per al reg fins a tres, quatre o més voltes, en una demostració de cultura del reciclatge hídric sense parangó, pensem, en el món.

Que això no haja obtingut els reconeixements oficials que mereixeria, a la nostra Comunitat, a Espanya, a Europa i al món, no deixa de ser una mostra més, cridanera sí, i fins i tot sagnant, de la nostra renúncia, a tots els nivells político-socials, a valoritzar i promoure allò que tenim de més valuós com a poble, no ja com a patrimoni cultural i identitari, sinó també com a capital i factor estratègic de competitivitat en el marc europeu. Però ara hem d'ocupar-nos del vessant ecològic, *naturalistic* que té tot això.

Perquè la qüestió és que, tot i que siguen tres, quatre o més les comunitats que han utilitzat en cadena un mateix cabal hídric, l'última comunitat encara produirà excedents, ja que ha de drenar el seu terreny irrigat. És a dir: el sistema, com que la filtració cap al subsòl profund és relativament escassa, sempre produeix aigües sobrants. I a on van eixes sobrants? Doncs bé: s'abocaven al riu o, si aquest queda massa lluny, a les fondalades marjalenes residuals de l'antic golf marí del *Sinus Ilicitanus*. De fet, si les almarjals es mantingueren malgrat la deriva del Segura a abocar les seues aigües al litoral de Guardamar, i si fins i tot pogueren créixer en determinades època, com veurem, va ser perquè la xarxa de regadiu de l'Horta, desviava gran part de les aigües, segons el sistema vist, cap al nord-est, cap a eixes fondalades de les almarjals.

En la concòrdia de 1720 entre el cardenal Belluga i la vila de Guardamar, s'afirma de passada, com a cosa sabuda, que les aigües de les almarjals guardamarenques s'originaven de "las aguas de la huerta de Murcia y Orihuela, que venían a parar a dicho su término por distintos

---

²⁵ I fins i tot exclusiva, ja que en certes èpoques, el riu pot quedar quasi sec en un cert tram, per haver-se desviat tota l'aigua a través dels assuts, i reparèixer més avant gràcies a l'aportament d'aigües *mortes*. I això no és un fenomen degut a la disbauxa hídrica recent, sinó que ocorria molt abans, com ens testimonien les fonts històriques.

azarves y se quedan depositadas en aquellas llanuras”. Segons la percepció dels coetanis de Belluga, doncs, les almarjals de Guardamar (i les altres) no es nodrien de fluxos hídrics *naturals* sinó de les sobrants abocades des de la xarxa de regadiu de tota l’horta del Segura. De fet, el mapa de la Governació d’Oriola, de finals del segle XVII, i alguna altra cartografia de l’època, mostra ben gràficament com els grans conductes de l’Horta desembocaven aleshores en eixes zones pantanoses o almarjals: la sèquia major de Callosa-Catral, les assarbs de Maiaio i Favarella, l’assarb Vella i sèquia Nova d’Almoradí, i la nostra sèquia de l’Alcúdia.

En aquest mapa podem vore també com les almarjals, situades entre el marge esquerre del Segura i el cap de Santa Pola, envoltaven el Molar per totes bandes (menys la litoral) i es prolongaven per l’interior fins la baixura d’Albatera. La part central, al peu de les vessants occidental i nord del Molar, s’internava en terme d’Elx i es deia la Bassa Llanguera. I esta comunicava amb l’Albufera d’Elx mitjançant un canal, de segur resta del “acequia que don Manuel mandó facer”. En realitat, podem suposar que el creixement de l’almarjal vinculat a l’extensió del regadiu (i al respecte hagué de tenir-hi un paper fonamental la construcció del gran sistema de l’Alfeitamí a partir de finals del segle XVI²⁶) va fer innecessari dur aigua directament del riu per l’assarb de l’Infant, el qual s’abandonà a aquest efecte, conservant-ne però l’últim tram a fi de conduir de forma controlada a l’Albufera, tot superant la llengua de terra creada pels sediments del Vinalopó que hem mencionat adés, les aigües entollades a la Bassa Llanguera.

Així doncs, la Bassa Llanguera i el conjunt d’almarjals tenia dos vies de drenatge: al nord, l’antiga assarb de l’infant don Manuel, cap a l’Albufera d’Elx, i al sud, l’assarb de l’Augella. Això vol dir que tots els fluxos hídrics de la conca del Segura acabaven en la mar bé a través de la confluència de l’assarb *del Consell* de Guardamar o *Augella* amb el riu, o bé a través de l’assarb o sèquia *de don Manuel* via la gola de l’Albufera d’Elx, a Santa Pola. I així continua sent encara hui en una certa manera, segons vorem.

LA TRANSFORMACIÓ DE BELLUGA I EL PAPER DE GUARDAMAR

Sobre aquest panorama es produirà l’obra de les Pies Fundacions del cardenal Belluga, és a dir, els treballs de dessecació i colonització de les zones de l’almarjal concedides a Belluga, primer, per Oriola el 1715 (àrea de l’actual San Felip Neri), després per Guardamar el 1720 (actual Sant Fulgenci) i, finalment, pel Rei (la Mallada Vella, actual Dolors) el 1724. En esta empresa el paper de la donació guardamarenca va ser decisiu.

Tot açò és ja molt conegut, però voldríem aportat un punt de vista més matisat a la idea general que Pies Fundacions van representar, sí, una admirable obra de transformació del territori, però també la destrucció dels rics ecosistemes de les almarjals i els seus valors naturals (els descrits per don Juan Manuel), o siga, que van causar el que ara consideràriem, des de la

---

²⁶ Vegeu els treballs de David BERNABÉ GIL, “«Insalubridad y bonificaciones de almarjales en el Bajo Segura antes de las Pías Fundaciones de Belluga (siglos XVI-XVII)», i “Técnica hidráulica y regadío en el Bajo Segura: la construcción del azud de Alfaytamí y las remodelaciones en la red de irrigación (1571-1598)”, en *Revista de Historia Moderna*, Alicante, nº 17 (1998-99) i nº 29 (2011), respectivament.

nostra mentalitat conservacionista, un enorme “impacte ambiental”. No es tracta de negar que, òbviament, a causa de l’obra de Belluga les almarjals, tal com es coneixien, van desaparèixer, però sí de prendre esta transformació en un marc històric més ampli; primer, perquè de cap manera s’ha d’entendre l’obra de Pies Fundacions com la destrucció d’un ordre *natural*, i segon, perquè irònicament gràcies a com es va fer esta obra i a la història d’intervencions humanes en el sistema hídric, les almarjals, i tot el seu valor natural, de fet han sobreviscut...

Pablo Giménez Font cridava fa poc l’atenció sobre el fet que el sistema d’almarjals de què venim parlant a penes havia merescut atenció per part dels investigadors, malgrat la seua importància ambiental i històrica²⁷. En efecte, les referències que trobarem sobre ella provenen, en general, dels estudis sobre la intervenció de Belluga del s. XVIII, els quals es limiten a dir que dita intervenció es produeix sobre una extensa zona d’almarjals, tot deixant implícit que aquesta era un element natural, primigeni, no humà.

Figura 4: Mapa de Guardamar del segle XVIII. Tot i no estar datat, la situació que plasma correspon a un moment molt poc posterior a 1720, data de la donació de les almarjals guardamarenques a Belluga, i molt anterior, sens dubte, a 1730, quan ja s’haurien d’haver representat en esta zona els camps de cultiu de les noves hortes de Pies Fundacions (terme de Sant Fulgenci) i de les expansions de l’horta de Guardamar. El camp dunar menys de la meitat que l’actual. I sobretot que l’horta de Guardamar en esta zona (marge esquerre) es limita a les terres irrigades per la sèquia dels Horts; és a dir: falta tota l’Horta ara regada per la sèquia d’Illetes i Cua de l’Alcúdia, que es creà poc temps després de dibuixar-se el mapa.

²⁷ GIMÉNEZ FONT, P. 2007. *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València.

Ara bé: el coneixement de què eren verament les almarjals serveix per adonar-nos fins a quin punt el pla de Belluga era conscient dels seus trets hidrològics i ecològics. En una certa manera, fins i tot podríem vore aquest pla com la correcció d'un impacte antròpic: l'entollament causat pel vessament d'aigües sobrants del regadiu que, de no haver intervingut l'acció humana, és a dir la construcció de les infraestructures de reg del marge esquerre, haurien corregut majoritàriament pel Segura cap a Guardamar, i no hagueren generat, o almenys no amb eixa magnitud, una tal extensió d'almarjals.

El pla de dessecació de Belluga és molt revelador, ja que, després del fracàs relatiu de l'intent de drenar les almarjals de San Felip cap a l'Albufera d'Elx, com vorem, i una volta obtinguda la cessió de les almarjals de Guardamar (l'altra eixida hídrica natural de les almarjals), es decidí a mamprendre un pla integral de dessecació del sistema aprofitant els seus condicionants hidroecològics i històrics vers.

En primer lloc construí una gran assarb, al sud del territori, situada transversalment a la cua dels grans canals del regadiu tradicional, per tal de rebre les sobrants hídriques d'aquests i impedir que passaren a estanyar-se en les almarjals que volia colonitzar. Esta gran assarb es dirà per això *el Recibidor*, actual la Reina. Però com que les noves terres de cultiu havien de ser irrigades, no tota l'aigua sobrant de l'Horta devia ser expulsada al riu, sinó que una part travessaria el *Recibidor* per a arribar als camps. I per a drenar aquests, Belluga va dissenyar una altra assarb a cota més baixa (més al nord): l'assarb d'Enmig o *Enmedio*, dit així perquè transcorria entre el *Recibidor* i un altre situat encara més al nord, i que es digué *del Molar* per estar al peu d'esta serra. L'assarb del Molar rebria drenatges de la banda nord de les almarjals de Guardamar i de la zona de Sant Felip. Es tracta del tram baix de l'actual assarb de Maiaio.

Aquest esquema inicial va sofrir molts canvis posteriors, en un llarg procés de proves i rectificacions verament apassionant en els detalls. En concret, es va vore que el *Recibidor* no podia rebre totes les aigües que inicialment es pensà que hi abocarien, i hagué de limitar-se a rebre les de la part oriental, és a dir, les de bona part d'Almoradí, les Daies, Formentera i, en la intenció original, les de Rojals-Guardamar (ja veurem què passà en relació a aquestes). La resta acabaria en l'assarb d'Enmig, en la del Molar i en nous conductes (Acierto, Pineda, etc.) que anaren afegint-se després a la xarxa.

Però el que hem de subratllar és que Belluga tingué èxit, no perquè drenara eficaçment les zones palustres, sinó perquè va impedir que hi arribaren les aigües sobrants del regadiu de l'Horta. Bastà amb canalitzar aquestes i vessar-les al riu (on hagueren tendit a anar de manera natural) per a que les almarjals s'assecaren espontàniament, prova (i hem de remarcar-ho) que eixa extensa zona humida venia mantinguda pel regadiu.²⁸

També resulta interessant, i a més, va ser decisiu per a la configuració de la xarxa de canals, el fet que el projecte colonitzador de Belluga va ensopegar amb allò que podríem

---

²⁸ De fet, Pies Fundacions va tenir menys èxit quan s'enfrontà amb zones inundades en què l'aigua tenia en part un origen natural, com és el cas de la fondalada a l'est de San Felip Neri, alimentada per ullals i les escorrenties dels barrancs de Crevillent-Albatera, la qual mai no pogué ser posada verament en cultiu. D'aquí que ara, tot passant per la intervenció de Riegos de Levante, disposem ara del Parc Natural del Fondo, el qual, però, s'alimenta majoritàriament amb aigua vinculada al regadiu de l'Horta, com sempre ha ocorregut en les nostres almarjals.

dir, la “qüestió ecologista” *ante litteram*. En efecte, els coetanis de Belluga sabien bé que el funcionalisme hídic de la zona, tot i ser producte de transformacions humanes i de ser mantingut pel treball humà continu, creava una valuosa riquesa ecològica, és a dir *natural*, tal com diem ara. I es van resistir a perdre-la.

El cas és que el Duc d’Arcos, senyor d’Elx, es va oposar al projecte original de Belluga d’usar l’assarb de l’Infant, que duia des de la Bassa Llanguera les aigües dolces que garantien el *status* ecològic de l’Albufera, a fi de drenar cap a esta les aigües entollades a les almarjals de San Felip (que llavors, recordem, eren encara les úniques que li havien estat cedides). Lògicament el Duc va témer *l’impacte ambiental* que l’entrada d’aigüa de diferent qualitat podria causar a l’ecosistema albuferenc, i la minva de les seues poblacions piscícoles de què tan bons rendiments obtenia, especialment el mújol. Belluga buscà llavors drenar les aigües cap al Segura, la qual cosa va ser possible quan Guardamar li cedí el 1720 l’altra eixida natural del sistema marjalenc, l’antiga Augella, i començà a construir cap esta una assarb des de San Felip, en direcció NO-SE.

Però el Duc s’adonà que la nova assarb barrava el pas de les aigües sobrants de l’Horta estanyades a la Bassa Llanguera (que fluïen en direcció O-E, segons hem vist), amb la qual cosa tornava a tenir problemes per a mantenir l’Albufera. El Duc denuncià a Pies Fundacions davant l’Audiència de València perquè, podríem dir, estaven trastocant el sistema hidrològic de què depenia la qualitat ecològica de la seua zona humida.

Recordem que ans, de manera semblant, la vila de Guardamar havia plantejat a Belluga, malgrat haver-li oferit prèviament les almarjals, que no volia perdre la seua pesquera, on l’espècie estrella era en canvi l’anguila i que també produïa a la Vila notables guanys.

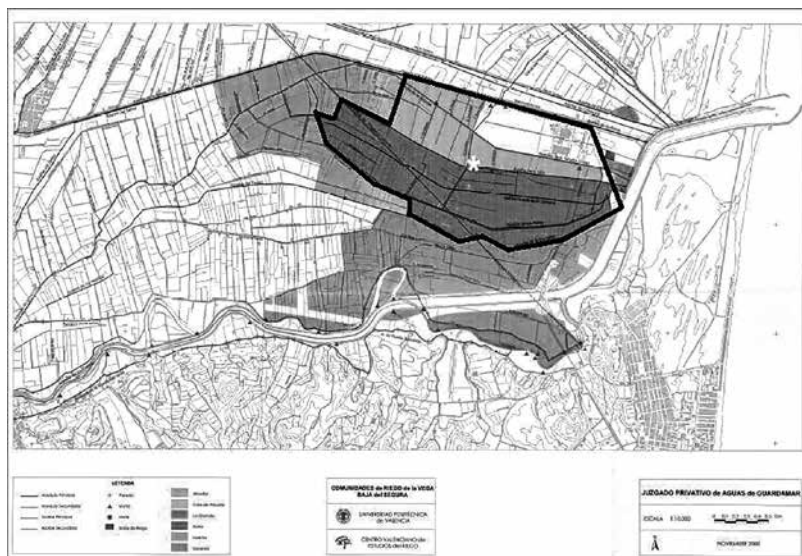
I ací intervé un instrument consuetudinari local meravellós: les concòrdies. Guardamar finalment arribà a una concòrdia amb Belluga el 1720 per la qual accedirà a perdre les pesqueres a canvi de compensacions econòmiques i la reserva d’un tros de saladar i almarjals. Per la seua part, el Duc d’Arcos renuncià als plets després de signar una altra concòrdia amb el Cardenal el 1721 que li reconeixia el dret a dur aigua de les assarbs de Pies Fundacions a l’Albufera quan en tinguera necessitat.

Belluga i els seus successors al front de les Pies Fundacions demostraren una capacitat enorme de arribar a concòrdies. Al llarg de mig segle d’obres, en signaren no menys d’una dotzena amb diferents propietaris, senyors feudals i comunitats de regants, en una situació en què, com podem imaginar, no escassejaren els conflictes, de vegades bastant violents. Però el resultat va ser l’Horta del Baix Segura tal com la coneixem ara.

Aquest resultat implicà la fi de les almarjals de l’antic *Sinus Ilicitanus* (excepte l’Albufera d’Elx, preservada pel Duc), incloent les de les pesqueres de Guardamar, convertides en l’horta de Sant Fulgenci²⁹. Però, com dèiem, no hem de ser simplistes: les aigües que abans nodrien les almarjals continuaran fluint cap a Guardamar, tot i que canalitzades en les assarbs. I a més seguiran fluint sense massa pèrdues, malgrat la nova ampliació del regadiu, degut al peculiar sistema de drenatge i reciclatge hídic de l’Horta. I això, com vorem, tindrà repercussions ecològiques notables després d’un temps.

²⁹ El treball de referència sobre la colonització de les almarjals de Guardamar i la creació sobre elles del poble de Sant Fulgenci, és el de Gregorio CANALES, i Fernando VERA, “Colonización del Cardenal Belluga en las tierras donadas

LA DESSECACIÓ DE LES ALMARJALS DE GUARDAMAR

Figura 5: Mapa del sistema de regadiu actual del Jutjat Privatiu d'Aigües de Guardamar (Centro Valenciano de Estudios del Riego, Universidad Politécnica de Valencia). L'àrea delimitada amb la ratlla negra grossa inclou les zones irrigades per la sèquia d'Illetes (una derivació de l'Alcúdia) i per la Cua de l'Alcúdia, a més de la zona drenada per l'assarb de la Rasga. Esta zona correspon, si fa no fa, a les terres guanyades a les almarjals pels guardamarencs al segle XVIII (i furtades en bona mesura a les Pies Fundacions del cardenal Belluga)

Fem un parèntesi per a tractar uns fets que van ser importants per a fixar el que és ara el terme de Guardamar i allò que anomenarem el *separatisme* hidràulic guardamarenc.

Signada la concòrdia de 1720, els guardamarencs, veient com avançaven amb èxit les obres de Pies Fundacions i que, precisament per això, Belluga començava a desviar una notable quantitat de fluxos hídrics que abans acabaven i s'entollaven en les almarjals de Guardamar, van mamprendre de seguida l'eixugament i bonificació de la part d'almarjals que els pertocava per la Concòrdia dita... i de la que no els pertocava. Així, el 1723 Belluga en carta a la Vila reclama, bastant enutjat, que se li retornen les terres marjalenques que li havien sigut donades per la Concòrdia de 1720 (que eren les situades al nord de la desembocadura al riu de l'assarb Nova) i que, tanmateix, la Vila havia distribuït a propietaris de Guardamar a fi que les posaren en cultiu. No ho va aconseguir, i per això, fets consumats, el terme de Guardamar arriba ara, devers el nord, no fins l'assarb Nova, sinó fins la mateixa Reina, el *Recibidor* de Belluga³⁰.

por Guardamar del Segura: creación de un paisaje agrario y situación actual”, *Investigaciones Geográficas*, 3, 1985, p. 143-169, al qual remetem per major informació.

³⁰ El tema ha estat tractat per Norbert HURTADO ALDEGUER, a qui remetem per a majors detalls: “Una aproximación histórica al aumento y superficie del cultivo: bonificaciones y roturaciones en Guardamar durante el inicio del cre-

Però hi ha una qüestió hídrica relacionada. Ja hem dit que en el primer pla de Belluga, el *Recibidor* devia arregar totes les aigües sobrants dels aqüeductes que abans abocaven a les almarjals, incloent la sèquia principal del regadiu de Rojals-Guardamar, és a dir, l'Alcúdia. Tanmateix, quan els guardamarencs, conscients (com Belluga) que sense les sobrants del reg tradicional no podrien posar en cultiu les terres guanyades a les almarjals, desviaren l'Alcúdia per a que no abocara al *Recibidor* i van formar el que ara es diu *la Cua*, fins el Segura. Pies Fundacions, és clar, protestà i de fet reclamà el 1742 que la “Azequia de Roxales termine como antes en el expresado azarve Rezividor”. Fins i tot estaven disposades a renunciar, a canvi, a plets sobre les antigues terres d'almarjals que els corresponien i que els guardamarencs s'havien apropiat. Sabem que, de nou, no van tenir èxit en esta reclamació (en realitat, no tenia sentit posseir noves terres sense aigües per regar-les), i d'aquí que ara Guardamar dispose de l'aigua de la Cua d'Alcúdia per a regar l'horta nord del seu terme³¹. I per al drenatge d'estes terres guanyades a l'almarjal, s'hi construïren altres assarbs, com la de la Vila o la de la Rasga.

En qualsevol cas, la curiosa revolta que fa l'Alcúdia amb la seua Cua, tanca el sistema de regadiu de Rojals-Guardamar³² i singularitza aquest front a la resta de l'Horta del Segura (marge esquerre), obligada a desembocar en les assarbs de Pies Fundacions. Així, al marge esquerre del Segura aboca, pel terme de Sant Fulgenci (recordem: les antigues almarjals de Guardamar), un manoll d'assarbs que arreplega les sobrants de la majoria del regadiu d'este marge, i un altre, independent, corresponent al sistema de l'assut de Rojals, que desemboca en el terme actual de Guardamar. En certa manera, l'Horta de Rojals-Guardamar es defineix per contraposició a Pies Fundacions, esdevingudes eixida necessària dels fluxos hídrics de la major part de l'Horta del Segura. Guardamar se li va escapar, però podem imaginar que Belluga volia (i va aconseguir en bona part) el control de totes les sobrants de l'Horta esquerra del Segura.

LA INTERVENCIÓ DE LES COMPANYIES DE REG IL·LICITANES I LA CONSTRUCCIÓ DELS ECOSISTEMES DEL FONDO I DE LES SALINES DE SANTA POLA

Hem insistit al llarg del present article que els espais *naturals* de la nostra zona són producte en bona part de l'acció humana. Ara triem conscientment la paraula “construcció” per remarcar, més encara, que els ecosistemes que hem declarat parcs *naturals* pels seus

---

cimiento agrario en el s. XVIII”, *Azarbe, supl. Cultural de la Revista de Moros i Cristians de Guardamar*, juliol 1994) i “La política agraria de Guardamar en el s. XVIII: aumento del regadío y alteración del término municipal”, *Alquibla*, 4, 1998, p. 569-591.

³¹ Encara hui la Cua de l'Alcúdia té un règim de regs diferent al de l'Alcúdia pròpiament dita, ja que les terres pertanyents al seu Sindicat no es consideren “dotades” com les de l'Alcúdia vera, és a dir, que tan sols poden utilitzar les aigües sobrants de les necessitats del regadiu de l'Alcúdia vera.

³² En realitat, el conducte que tanca el sistema de Rojals-Guardamar front a Pies Fundacions, i limita al nord el terme de Guardamar, és l'assarb del Senyor, però aquesta va ser construïda (pel senyor de Formentera, d'aquí el nom) anys després que la derivació (un tant fraudulenta, segons hem vist) de la Cua de l'Alcúdia permeta la part nord del regadiu guardamarenc.

Figura 6: El Canal principal de Regs de Llevant (marge esquerre del Segura) que ara condueix fins el Fondo d'Elx-Crevillent les aigües del riu i les assarbs que abans, en estanyar-se al terme històric de Guardamar (incloent, doncs, Sant Fulgenci) , creaven l'almarjal de l'Augella.

valor *naturals* són, en els seus trets fonamentals, una construcció humana i, a més, bastant moderna, dels últims dos terços del segle XX. I si no diem “una construcció *ex novo*” és perquè són resultat de la llarga història que hem anat repassant en aquest treball.

Segons hem vist, l'espai irrigat del Segura, malgrat l'ús intensiu dels escassos recursos hídrics, sempre ha generat excedents gràcies al seu sistema de reciclatge de l'aigua. El manoll serrat d'assarbs que a la vora esquerra del Segura desemboca en la Gola del Segura, en front a Guardamar, encara du una quantitat considerable d'aigua, eixa aigua que ha regat ja quatre o cinc camps, i que si no en reguen més és perquè no hi ha més terra: som ja a la vora de la mar...³³

³³ Podria ser sorprenent que en els conflictes actuals sobre el consum i la necessària eficàcia hídrica del reg no es fa servir a penes com a argument el fet que el sistema de l'Horta tradicional del Segura perd molt poca aigua. És a dir: l'aigua que hi entra serveix per a regar tres, quatre o fins a cinc o sis voltes i, a més, crea al final unes zones humides d'immens valor ecològic. Seria sorprenent, deiem, si no estiguérem ja acostumats a que les administracions responsables de la política hídrica mostren adesiara no conèixer o no voler conèixer la meravella ecològica que és l'Horta tradicional del Segura.

Però heus ací que a inicis del segle XX, el perit il·licità Ernesto Martínez Riviere s'adona que podrien regar encara una volta més si, gràcies a l'ús de l'energia elèctrica (l'aplicació tècnica de la qual estava aleshores en plena expansió), s'eleven per bombeig a terres més altes i històricament de secà, com les d'Elx. Així, funda el 1906 la societat "Nuevos Riegos el Progreso" (*El Progrés*) que aconseguix concessions de les assarbs de Belluga en terme de Sant Fulgenci, en l'àmbit, doncs, de les antigues almarjals de Guardamar, i construeix un sistema de estacions elevadores per tal de portar-les a l'assedegat Camp d'Elx. La transformació que això significà per al terme elxà, que per primera volta disposava d'aigües dolces en quantitat, va ser enorme³⁴.

Figura 7: Les comportes de captació d'aigua del Segura de Regs de Llevant a la zona de l'assut de sant Antoni, en la Zona Humida nº 24.

---

³⁴ Vegeu MARTÍN CANTARINO, C. i CANDELA I QUESADA, J., "Reflexions sobre el centenari de Nuevos Riegos El Progreso (1906-2006)", *La Rella*, 20, 2007.

L'èxit del *Progrés* estimulà altres iniciatives semblants, com *Riegos El Porvenir* i, especialment (per la magnitud de les obres mampreses, el volum d'aigües concedides i l'extensió de terres que arribaria a posar en regadiu), la *Real Compañia de Riegos de Levante*. I ací hem de tornar a Guardamar perquè Riegos de Levante aconseguirà drets no únicament sobre les sobrants de les assarbs que travessen Sant Fulgenci, sinó també sobre part de les que flueixen pel terme guardamarenc actual, en concret les dutes pel tram final del Segura, a l'assut de sant Antoni, i les de l'assarb del Senyor. D'aquesta manera, Riegos de Levante acaba amb el "separatisme" del sistema Rojals-Guardamar, ja que fa que part de les seues sobrants no vagin directament a la mar, sinó que tornen a mesclar-se amb les de les assarbs de Belluga...per crear, com abans, *almarjals*!

Figura 8: Les assarbs que construí el cardenal Belluga (en la foto, l'assarb de la Reina, o el Recibidor) impediren que les sobrants de l'Horta del segura s'estanyaren en les almarjals. Ara, tanmateix, en ser captades pel Canal de Regs de Llevant, creen l'important zona humida i Parc Natural del Fondo.

I és que *Riegos de Levante* construí uns embassaments en el saladar dit "el Fondo", al nord de l'Horta, a fi de regular els seus cabals. Com antigament, l'entollament d'aigües d'assarbs i riu, és a dir, de sobrants de l'Horta del Segura, hi generà un ecosistema palustre, una *almarjal* connectada al sistema de regadiu de l'Horta i sostenidora d'una riquesa faunística i botànica notable. Igual que la Bassa Llanguera i l'Augella. Perquè hi haurà ocells ("muchas garzas et

Figura 9: El Parc Natural del Fondo d'Elx-Crevillent, creat amb les aigües que provenen del terme històric de Guardamar i de les actuals zones humides nº 14 i 24 (Guardamar i Sant Fulgenci)

muchos vitores” i “ánades” i “grúas” i els altres), peixos (mújol, anguila), etc., etc., recursos *naturals* dels quals Riegos de Levante obtindria de seguida notables guanys per la cacera i la pesca... Ens sona tot això?

I encara n'hi ha més: vista per tots la importància que adquirí la cacera i la pesquera al Fondo (com aquella de què gaudien don Manuel i don Juan Manuel, i el Consell de la Vila de Guardamar), molts propietaris de l'entorn aprofitaren que el regadiu local sempre té *outputs* hídrics superficials, segons hem vist, per fer que estos inundaren els seus camps salobrenes, dels quals pocs guanys agrícoles obtenien, i explotar els recursos naturals generats. Són el que s'anomena localment *pantanets*, que no deixen de ser *almarjals*, com les antigues. Alguns s'alimenten d'ullals, que en part vessen retorns del reg portat per Riegos de Levante o *el Progrés* des de les assarbs de Belluga, i altres prenen directament d'aquestes, com els que s'abasteixen de l'assarb del Conveni, al Fondo (la Raja, Espigar), o de les assarbs de Carrissals, als pantanets de Santa Pola (Santa Fe, Xarcol, etc.), les quals, al seu torn, recullen sobrants de Pies Fundacions.

Remarquem: els parcs del Fondo i, en certa mesura, les salines de Santa Pola són els hereus de les almarjals de la Bassa Llanguera i de l'Augella de Guardamar. Són les mateixes aigües sobrants agrícoles que ans nodrien estes almarjals, sols que entollades ara en un lloc diferent, més al nord. Vist tot això amb perspectiva de segles, no deixa de ser curiós: l'evolució natural del Sinus Ilicitanus, que intentàvem relacionar amb les restes arqueomalacològiques dels jaciments guardamarencs, i que tendia a derivar el flux d'aigües dolces cap al sud del Molar, a Guardamar, va ser contrarrestada per l'esforç humà,

des dels temps de don Manuel, al llarg d'un complex procés històric el resultat final del qual ha sigut que els entollaments d'aigües del Segura estiguen ara al nord del Molar, als Parcs Naturals del Fondo i Salines de Santa Pola.

Figura 10: Els *pantanets* del Parc Natural de les Salines de Santa Pola (ací, el Xarcol d'Amorós) es mantenen amb aigües sobrants del regadiu de l'Horta, igual que ho va fer tota l'antiga Albufera d'Elx abans de la seua transformació en salines a inicis del segle XX.

REFLEXIONS FINALS

És molt el que encara ens falta per investigar sobre el món apassionant de l'Horta de Guardamar i, en general, de l'Horta del Segura, sobre els detalls de la seua configuració al llarg dels segles i dels valors ambientals, paisatgístics i culturals que permet mantenir, directament i indirectament. Però el que ja en sabem ens basta per a retre-li un homenatge d'admiració. L'home ací ha actuat no sobre una suposada Natura original, simplement perquè no hi ha una tal cosa, sinó sobre el que de veres hi havia: un procés natural evolutiu, dinàmic, accelerant-ne alguns aspectes i retardant-ne altres. Don Manuel, amb la seua assarb, i en general els senyors d'Elx, anaren en contra de la tendència natural, com també l'expansió del sistema de l'Horta. Belluga, en canvi, intensificà i va saber aprofitar la tendència natural

per conduir les aigües cap al sud, amb l'excepció, que hagué de cedir a Elx, de les assarbs de Carrissals. Però de nou, ja al segle XX, les companyies elevadores d'aigües i els constructors de pantanets revertiren les tendències i tornaren a portar l'aigua cap al nord i embassar-la-hi...

Ací no és, doncs, que l'acció humana s'haja *integrat harmoniosament en els ecosistemes naturals* com diu certa literatura, i fins i tot els instruments oficials d'ordenació i gestió, d'una manera que pot induir (i pel que es veu, ha induït) a confusió, a no comprendre com cal el paper actiu, creador i mantenidor de l'ecosistema, d'agricultors i regants, amb el que això imposa pel que fa a les estratègies de gestió. Perquè mes aïna, hem de dir que ací és la *Natura* la que s'ha adaptat harmoniosament a l'acció, a la construcció humana multiseccular d'un sistema eco-cultural complexíssim.

I els resultats, des d'un punt de vista purament ecològic, no han pogut ser més enlluernadors: dos parcs naturals entre els més valuosos d'Europa, per als quals la xarxa hídrica del terme històric de Guardamar (inclòs sant Fulgenci) resulta clau per una qüestió molt simple: en ella, per la natura i la història, es concentren els fluxos hídrics sobrants de tota la conca del Segura, i la seua aportació és ara necessària, com sempre ho ha sigut, per al manteniment de les *almarjals* del corredor sud d'Elx-Santa Pola. Tan sols amb una visió històrica podem adonar-nos cabalment, i gestionar com cal, els valors immensos del sistema com a constructe eco-cultural de fascinant complexitat i depenent, no sols de la Natura, sinó d'una quantitat considerable de comunitats de regants, ordenances, costums, esdeveniments històrics, coneixences tradicionals, etc.,

Diem abans que l'anàlisi d'història ecològica és una ferramenta no tan sols per a comprendre d'on ve la nostra *Natura*, és a dir, perquè ha assolit les característiques que té ara, sinó també per a gestionar-la correctament en el present i esbrinar-hi potencialitats de futur. De fet, és obvi que la conflictitat que ha existit als nostres espais protegits i la ineficàcia dels seus instruments de gestió són deguts a no haver comprés com caldria esta íntima i històrica connexió horta i zones humides, és a dir, entre activitat agrària, regants i valors naturals, i no haver-la, per tant, valoritzada, com a cas únic a Europa, en benefici de tots. Alguns indicis concrets d'esta incomprensió?

Preguntem-nos: ¿perquè les Zones Humides 24 i 14 del Catàleg oficial valencià, a les quals hem dedicat aquest treball, les del terme històric guardamarenc (és a dir, el solar de l'antiga Augella), no han sigut incloses per la nostra administració ambiental en l'àmbit d'allò que, paradoxalment, s'anomena *Sistema de Zones Humides del Sud d'Alacant* (que sí inclou el Fondo, Carrissals, Salines), àmbit on s'han de gestionar els recursos ambientals, inclòs el recurs hídric? ¿No les considera rellevants per al *Sistema*? ¿No s'adona que així deixa fora del *P.O.R.N.* (Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals) de tal *Sistema* l'entramat de sèquies, riu i assarbs on conflueixen les sobrants de la conca sencera del Segura i de la qual ara, com en temps de don Manuel, prové l'aigua del Fondo, part de la Xarxa Natura 2000 de la Comunitat Europea i una de les zones humides més importants d'Europa? Clar que si revisem les fitxes corresponents de l'esmentat catàleg de Zones Humides³⁵, comprovarem

---

³⁵ Consultable a la pàgina de Conselleria: <http://www.cma.gva.es/>

que ni tan sols s'hi al·ludeix al fet que des d'estes zones nº 14 i 24 es bombeja l'aigua que manté El Fondo!

I descobrirem més paradoxes. A la nº 24 se li reconeix en la fitxa un "important valor paisatgístic i històrico-patrimonial", tot i que no se'ns explica en què consisteix tal valor. I ens permetem dubtar que s'haja captat quin és el valor històrico-patrimonial ver, ja que tot seguit se'ns diu que els usos agropecuaris hi són "absents"... en una zona d'horta! Captem fins a quin punt la meravella de l'Horta, és invisible per a l'administració? Quan parla, doncs, de "patrimoni" ¿està pensant, doncs, més aïna en immobles com el molí de sant Antoni, aïllats d'allò que és el ver patrimoni de la zona: el funcionament del sistema hídric (amb les seues vessants materials i immaterials)?

Que per aquí van els tirs ens ho corrobora la fitxa de la Zona Humida bessona, la nº14 ("Fondo d'Amorós"), quan diu que en ella sí hi ha activitats agropecuàries, però que els valors culturals, és a dir "paisatgístics", "patrimonials i etnològics" i "didàctico-científics", tot i estar "presentes", no són "rellevants" i ni tan sols "significatius"...això en la zona per on passen totes les assarbs de Belluga, per on passava (i encara passa en certa forma) l'"acequia que don Manuel mandó facer" i estan les preses d'aigua i estacions elevadores d'inicis del segle XX del *Progrés*, Riegos de Levante i El Porvenir, per no parlar d'altres peces senyeres de la cultura local del regadiu!

És clar que s'oblida la historicitat en la gestió dels nostres espais natural, és a dir la saviesa local en la gestió sostenible dels recursos hídrics, i que això contribueix a fer invisible la part cultural de l'ecosistema en la presa de decisions i del seus plantejaments estratègics. Dèiem a l'inici que a penes es coneix a Guardamar que part de la seua Horta i de la de la de Sant Fulgenci està protegida, però això no és estrany quan la mateixa administració que oficialment la protegeix no reconeix ni promou, ni visibilitza estratègicament en àmbits internacionals els valors històrico-culturals existents, ni menys encara els aprofita com a potencial de desenvolupament sostenible.

Però no es tracta de carregar totes les responsabilitats sobre l'administració. De fet, si els nostres valors naturals (els presents al terme i els que, mes enllà d'aquest, depenen del que hi ha a Guardamar) són històrics, és a dir, són resultat d'una interacció multiseular dels habitants del territori amb els condicionants ambientals, és clar que la seua conservació requereix necessàriament una implicació activa de la societat actual, hereva de les anteriors, en el seu manteniment. No basta amb prohibir que se'ls altere: degut a la seua història, no podem, ni ens interessa, conservar-los com a reductes aïllats del seu entorn agrari i, en general, socio-econòmic. Fins i tot podríem dir: la principal amenaça per a la conservació dels nostres espais naturals és el desconeixement i la conseqüent desvinculació de la població local respecte d'aquest patrimoni eco-cultural.

Davant de tant d'oblit, administratiu i social, pensem que els investigadors, del tipus que siga, tenim una responsabilitat especial. Recordem que un dels Principis Orientadors que la Convenció de Ramsar, en reunió precisament a València el 2002, considera necessaris per a garantir la gestió efectiva de les zones humides és el de "promoure investigacions sobre els aspectes paleoambientals, paleontològics, antropològics i

arqueològics de les zones humides”³⁶. I en un altre document subratlla la importància de conèixer la “història de la hidrologia dels llocs del patrimoni cultural”³⁷. Fixem-nos que es plantegen investigacions i coneixements que integren verdaderament els aspectes històrics-culturals i ecològics, no tant investigacions, per meritòries que siguem, que adoptem visions parcials. I entenem que, a més, amb una voluntat que serveixen per a donar a conèixer a tothom els orígens i funcionament vers dels sistemes humits.

Perquè la Convenció Ramsar ens reclama un altre principi bàsic de gestió: promoure “la concienciació del públic, a fi de reforçar el coneixement i l’apreciació dels valors de les zones humides”, i això en el nostre cas pren un sentit molt especial, fins i tot, diríem, d’urgència. Tan sols quan la població compregua què són en realitat els seus “espais naturals” i se senta orgullosa del fet que el valor ecològic que atresoren és producte en bona mesura de la acció històrica del seus avantpassats, captarà que ha heretat també l’obligació d’implicar-s’hi, que la conservació d’estos valors d’importància mundial requereix no tan sols “protecció” front a agressions (protecció que, per un concepte empobridor del que significa “natural” i el que significa “conservació”, descarreguem sobre les espatles de l’administració) sinó també manteniment actiu, amb visió de futur, i que això passa, en primer lloc, per un reconeixement del regadiu com a activitat clau del nostre sistema ambiental i productiu que ha de dignificar-se social i econòmicament.

A este respecte, hem de saludar amb optimisme i agraïment l’aparició de l’Institut d’Estudis Guardamarencs, vist que, segons els seus estatuts, vol ser element d’animació cultural de la vida de la localitat, en col·laboració amb els diferents sectors locals, i fomentar la investigació tot fent que els coneixements puguen interrelacionar-se i fecundar-se mútuament. Ja des de les seues primeres activitats i el primer número del butlletí deixa palesa esta voluntat d’acció i d’integració que ens és ara vital, també desde del punt de vista de la conservació ambiental.

I he d’acabar expressant el meu agraïment als síndics, empleats i regants del Jutjat Privatiu d’Aigües de Guardamar, dels quals tant he après (i, espere, tant aprendré) com a ecòleg. Ells, mantenidors de la Zona Humida nº 24, i juntament amb els seus col·legues de la resta de l’Horta del Segura, de les altres zones humides protegides, incloent els Parcs Naturals, són els veritables protagonistes de tota esta llarga història.

BIBLIOGRAFIA

- BALLÉE, William, “The research program of Historical Ecology”, *Annual Review of Anthropology*, 35, 2006, p. 75-98.
- BELLOT, Pedro (2001): *Anales de Orihuela*, ed. Juan Torres Fontes, Real Academia Alfonso X El Sabio de Murcia – Inst. J. Gil Albert de la Diputació d’Alacant, Múrcia-Alacant.
- BERNABÉ GIL, David, “Insalubridad y bonificaciones de almarjales en el Bajo Segura antes de las Pías Fundaciones de Belluga (siglos XVI-XVII)”, *Revista de Historia Moderna*, 17, Alacant, 1998-99.

---

³⁶ “Zones Humides: agua, vida i cultura” VIII Reunió de la Conferència de les Parts Contractants en la Convenció sobre los Humedales (Ramsar) Valencia, 18 a 26 de noviembre de 2002.

³⁷ Vegeu: Grupo de Trabajo sobre Cultura: *Cultura y humedales. Un documento de orientación de Ramsar*. Gland, setembre de 2008.

- “Técnica hidráulica y regadío en el Bajo Segura: la construcción del azud de Alfaytamí y las remodelaciones en la red de irrigación (1571-1598)”, *Revista de Historia Moderna*, Alacant, 29, 2011.
- CANALES, Gregorio , VERA, Fernando, “Colonización del Cardenal Belluga en las tierras donadas por Guardamar del Segura: creación de un paisaje agrario y situación actual”, *Investigaciones Geográficas*, 3, 1985, p. 143-169.
- CANDELA, J., GIRONA, J. F., NAVARRO, M.J., “Detecció de preconceptes sobre el paisatge i de coneixements de l’entorn pròxim”, *La Rella*, 17, 2004, p. 169-192.
- CANDELA, J., MARTÍN CANTARINO, C., NAVARRO, M.J., GIRONA, J. F., AMAT, A., “L’educació ambiental com *stakeholder* en espais protegits. Anàlisi de potencialitats i deficiències al Parc Natural del Fondo dins del projecte WADI”, *La Rella*, 20, 2007, p.75-88.
- COLOM, Germà, “Azarbe y assarp”, en *Español y catalán: juntos y en contraste*, Barcelona, 1989.
- FERRER GARCÍA, C., “El medio físico de la Vega Baja y el litoral de Guardamar: la génesis cultural de un paisaje” en *Guardamar del Segura. Arqueología y museo*, Alacant, 2010, p. 32-45.
- GARCIA MENÁRGUEZ, A., “Informe preliminar sobre las excavaciones realizadas en el yacimiento del Moncayo”, *Revista de Moros y Cristianos*, Guardamar, 2004, p. 93-96,
- “Dades preliminars sobre la ràpita andalusí del Moncaio (Guardamar)”, *La Rella*, 19, 2006, p. 227-245.
- “Arqueología islámica en Guardamar. Nuevas aportaciones”, en *Guardamar del Segura. Arqueología y museo*. MARQ-Diputació Provincial d’Alacant-Ajuntament de Guardamar, 2010.
- GIMÉNEZ FONT, P., *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 2007.
- GIMÉNEZ FERRER, J. M., La comprensión normativa de un espacio protegido: el LIC * “*Dunes de Guardamar*”. Nuevas fórmulas de intervención y conceptualización territorial, *Baluard, Anuari de l’Institut d’Estudis Guardamarencs*, 1, 2011, p. 29-44.
- Grupo de Trabajo sobre Cultura: *Cultura y humedales. Un documento de orientación de Ramsar*. Gland, setembre de 2008.
- HURTADO ALDEGUER, Norbert, “Una aproximación histórica al aumento y superficie del cultivo: bonificaciones y roturaciones en Guardamar durante el inicio del crecimiento agrario en el s. XVIII”, *Azarbe, supl. Cultural de la Revista de Moros i Cristians de Guardamar*, 1994.
- “La política agraria de Guardamar en el s. XVIII: aumento del regadío y alteración del término municipal”, *Alquibla*, 4, 1998, p. 569-591.
- JACKSON, S.T., “Looking forward from the past: history, ecology, and conservation”, *Frontiers in Ecology*, 2007, The Ecological Society of America.
- MARTÍN CANTARINO, C., CANDELA, J., “Reflexions sobre el centenari de Nuevos Riegos El Progreso (1906-2006)”, *La Rella*, 20, 2007.
- MARTÍN CANTARINO, C., VÁZQUEZ, C., “La malacofauna del jaciment arqueològic del Moncaio, Guardamar (període islàmic i romà): noves aportacions a la reconstrucció paleoambiental del paisatge guardamarenc”, *Baluard, Anuari de l’Institut d’Estudis Guardamarencs*, 1, 2011, p. 29-44.
- MARTÍNEZ TEVA, C., “Pergamins de l’Arxiu Municipal de Guardamar”, Monogràfic de *Baluard. Anuari de l’Institut d’Estudis Guardamarencs*, 2011.
- SEVA ROMÁN, E., MARTÍN CANTARINO, C., MARTÍNEZ PÉREZ, J.E., PASTOR LÓPEZ, A., “Les relations entre les changements des paysages du bassin du fleuve Segura et les écosystèmes dunaires de son embouchure”,

en SCAPINI, F. (ed.): *The Mediterranean coastal areas from watershed to the sea: interactions and changes*, Firenze University Press, Florència, 2006, p. 31-42.

“Zones Humides: aigua, vida i cultura” VIII Reunió de la Conferència de les Parts Contractants en la Convenció sobre los Humedales (Ramsar) Valencia, 18 a 26 de noviembre de 2002.